

GÖKTÜRKLERDE GELENEKLER VE DİNİ İNANÇLAR

Yazan: Prof.Dr.Lin Gan

Çeviren: Eyüp Sarıtaş*

Göktürkler eski çağlarda Çin'in kuzeyinde yaşamış göçebe bir millettir. Göktürklerin en üst yönetici tabakası Aşina Ailesi idi. VI. yüzyılda Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda siyasi bir güç olarak yükselmeye başlamışlar, daha sonra Gobi Çölü'nün güney ve kuzey kesimi ile Orta Asya bölgesine doğru genişlemişlerdir. 552 yılında yine Aşina Ailesine mensup Tumen, Gobi bölgesinde siyasi otoritesini kurmuş, 742 yılında ise Batı Göktürklerden Aşina Xin'in siyasi gücünü kaybetmesiyle Çin'de ve Orta Asya'da yaklaşık olarak 200 yıllık aktif siyasi tarihi sona ermiştir. Göktürkler, Çin ve dünya tarihini geniş çapta etkilemişlerdir. Bu çalışma, onların toplum sistemiyle ilgili olarak gelenek ve din açısından konuya yaklaşmayı amaçlamaktadır.

I. GELENEKLER

Göktürklerde evlilik geleneği ile ilgili olarak, genelde cenaze törenlerinde eş seçme uygulaması görülmektedir. Çin kaynağı Bei Shı'daki¹ "Göktürk Kayıtları" bölümünde konu ile ilgili şu bilgiler bulunmaktadır: "Cenaze töreni yapılacağı zaman genç erkekler ve kızlar en güzel elbiselerini giyerler ve cenaze yerine gelerek orada karşılaşılır. Eğer erkek herhangi bir kızı beğenirse, evine döndükten sonra bir yakını kızın evine göndererek onu ister. Kız tarafı genellikle bu isteği geri çevirmez. Bu tür eş seçme yöntemi Bozkır Bölgesi özelliğini yansıtmaktadır". Çünkü göçebe ekonomisi oldukça dağınıktı. Göçebe hayatı sürekli yer değiştirmeyi gerektirdiğinden, genç kızlarla erkeklerin normal zamanlarda günlük hayatta karşılaşma olanağı ve uygun yer bulmak zorluğu vardı. Kızın peşinden

* Arş. Gör., E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Bu kitap, Tang devrinde yaşamış olan tarihçi Li Yanshou tarafından yazılmıştır. 386-618 yılları arasını kapsayan dönemin olaylarını anlatır. (Çevirenin notu.)

giderek evlenme isteğini bizzat iletme imkanı da kolay olmadığından, cenaze törenleri eş seçmek için en uygun yer şekline dönüşmüştür.

Bei Shu'da yer alan bir kayda göre, Göktürklerde bir gelenek daha vardı ki o şu idi: "Baba, amca ve kardeş öldükten sonra, ölenin oğlu, erkek kardeşi veya (kardeşinin oğlu) üvey annesi ile veya kardeşinin karısı ile evlenirdi. Aynı şekilde amca öldükten sonra, yeğeni onun sağ kalan karısıyla evlenirdi. Sadece kabile reisleri kendilerinden bir sonraki kuşağa mensup olanlarla evlenemezlerdi. Buna bir örnek verecek olursak: Çinli prenses Sui Yicheng, önce Göktürk Kağanı Qi Min ile evlenmiş, sonra sırasıyla Qi Min'in oğlu Shu Bi Kağan, Shu Bin'in kardeşi Chu Luo Kağan, daha sonra ise Chu Luo'nun kardeşi Jie Li ile evlenmiştir.² Bu örnek bize göstermektedir ki, Göktürklerde bu tür evlilikler halk arasında ve yöneticiler arasında birlikte devam etmiştir. "Kabile reisleri kendilerinden sonraki kuşaktan olanlarla evlenemezler" kuralını gözönüne alırsak, eski Türklerde (Göktürkler) evlilik sisteminin belli bir sınır dahilinde zorlama karakterinde olduğunu, bu nedenle bu tür evliliğin Göktürkler arasında sadece bir çeşit evlilik geleneği olmayıp, aynı zamanda bir tür evlilik sistemi oluşturduğunu görürüz. Bei Shu'daki "Batı Bölgeleri" adlı bölüme göre, Gao Chang³ hükümdarı Qü Jian ölünce oğlu – Bo Ya-babasının yerine tahta çıkmış ve Göktürkler kendi gelenekleri uyarınca Bo Ya'nın üvey annesi – ki Bo Ya'nın üvey annesi Göktürk kağanının kızı idi- ile evlenmesini istemişlerdir. Bo Ya uzaun süre bu isteğe direnmiş, fakat baskılara daha fazla dayanamayarak, sonunda bu geleneğe uymak zorunda kalmıştır. Anlaşılacağı üzere, bu tür evlilik belli bir zorlama karakterine sahip bir sistemdir. Bu gelenek VII. Yüzyılın başına kadar devam etmiş, özellikle Batı Göktürk toplumunda oldukça yaygın olarak görünmüştür. Çinli Budist rahip Hui Li'nin yazdığı "Da Tang Sı En Sı San Zang Fa Shu Zhuan"⁴ adlı eserin ikinci bölümündeki bir kayda göre Tong Yabgu Kağan'ın büyük oğlu Da Du Şad öldükten sonra, büyük oğlu Te Lechuan "Şad" olarak onun yerini almış, bunu takiben de üvey annesiyle evlenmiştir. Yine buna benzer bir örnek Sui Shu⁵ adlı Çin kaynağının Göktürkler bölümünde yer alan bir kayda göre Ni Li Kağan ölünce, oğlu Da Man tahta geçmiş ve "Nijüe Chuluo Kağan" ünvanını almıştır. Bu kağanın annesi Qiang Shu kocasının kardeşi Bo Shu Tegin ile evlenmiştir. Bu da kardeşin karısıyla evlenme geleneğine bir örnek teşkil etmektedir. Bu gibi üvey anne ve kardeş karısıyla evlenme geleneği sadece Göktürklerde değil, Hunlar, Wusunlar ve Juan-Juanlar gibi Çin'in kuzey bölgesinde yaşamış diğer göçebe milletlerde de görülür. Bu tür geleneğin ortaya çıkış nedenlerinden birisi, ilkel toplumlarda görülen grup evliliğinin kuşaklar boyunca aktararak

² Du You, *Tong Dian*, bölüm 197, Göktürkler kısmı 1.

³ Orta Asya'nın önemli bir geçit bölgesinde kurulmuş eski bir devletin adıdır. Han-Tang dönemleri arasında burası daima önemini korumuştur. Doğu Türkistan'daki Turfan şehri, Gaochang devletinin kurulduğu bölgede yer almaktadır. (Ç.N.)

⁴ Bu eser ünlü Çinli Budist rahip Xuan Zang'ın hayatını anlatır. (Ç.N.)

⁵ Çin'in Resmi 24 Tarihinden birisini oluşturan tarih kitabıdır. 85 bölümden oluşur. Tang devrinde yaşamış olan Wei Zhu tarafından yazılan bu eser, 581 yılından 618 yılına kadar olan tarihi olayları anlatır. (Ç.N.)

süregelmesi, bir diğer neden de klanlarda görülen dış evlilik sistemini varlığıdır. Baba veya küçük-büyük kardeş öldükten sonra, dul kalan üvey- dul anne ve dul yengeyi aynı klan içinde alıkoymak amacıyla, ölümden sonra sağ kalanla evliliğin devam ettirilmesi geleneği (sistemi) tatbik edilmiştir. Böylece dul kadının kendi klanından ayrılması, tekrar evlenerek başka bir klana gitmesi önlenmiş oluyordu. Ayrıca bununla dul kadının, klanın gücü ve nüfusu korunmuş oluyordu. Daha sonra toplumların üretim gücünün artmasıyla özel mülkiyet sistemi gelişmiş, şahsi mülkiyete ait evlerin (ailelerin) toplumda başlattığı ekonomik fonksiyon giderek klanın fonksiyonunu geride bırakmıştır. Bu dönemde dul-üvey anne ve dul kardeş karsının klanda alıkonulması ve çeşitli geleneksel uygulamaların kuşaklar boyunca devam ettirilmesi geleneği ve klan nüfusunun korunması, bir ailenin veya bir kabilenin çalışan insan gücünün ve aile-kabilenin üretim gücünü arttıran ekonomik fonksiyona dönüşmüştür. Göktürkler VI. yüzyılda tarih sahnesine çıktıkları sırada, Göktürk toplumu, İlkel klan sisteminden Köle Toplumu sistemine girmişlerdir. İlkel Toplum döneminden çıktıkları sürenin çok uzun süre olmaması nedeniyle, ilkel dönemin her türlü gelenekleri babadan oğula aktarılmıştır. Üvey anne ve kardeş karısıyla evlenme adetleri buna bariz bir örnek teşkil etmektedir. Her ne kadar bu gibi evlilik adetlerinin dayandığı tarihi şartlar (grup evliliği ve klan içi evlilik) ortadan kalkmış veya geçerliliğini günden güne kaybetmiş ise de yeni şartlar (aileler ve sülaleler) tekrar eski adetlerin yerini almış ve bu tür geleneği desteklemiştir. İşte bu durum, Hunlar, Wusunlar, Juan-juanlar ve Göktürkler arasında kuşaklar boyunca devam ettirilen bu evlilik geleneğinin sebebini oluşturmuştur.

Tarih kayıtlarına göre, Göktürklerde ölü gömme törenleri şöyle yapıldı: Ölü önce çadırda bekletilir, oğulları, torunları ve kadın-erkek bütün akrabalarının her biri at ve koyun keserler, bunları ölü çadırının önüne sergileyerek, kesilen hayvanları ölüye kurban olarak sunarlar. Bunu takiben akrabaları, ata binerek çadırın etrafında yedi kez dolaşırlar. İçlerinden birisi çadırın önüne gelip yüzünü bıçakla çizerek yas tutmaya başlar. Kan ile karışık göz yaşı dökerler. Bu hareket yedi kez tekrarlanır. Bunun arkasından belli bir tarih tesbit edilerek, ölünün sağlığında kullandığı eşyaları ile bindiği atı bir araya getirilerek ölü ile birlikte yakılır. Geriye kalan külleri toplanarak, gömme zamanı geldiğinde gömülerek işlem tamamlanır. Eğer, ölen kişi ilkbahar ya da yazın ölmüşse, cesedi gömmek için, yaprakların sararıp düşmesi, sonbahar ya da kışın ölmüşse yeşilliğin bol olduğu günler beklenir. Bunun arkasından çukur kazılmaya başlanır ve ceset tabutla birlikte gömülür. Ölünün gömüldüğü gün, ölünün yakınları yeni bir tören düzenleyerek ata binip bıçakla yüzlerini çizerek ve ağlayarak yas tutarlar. Bu tören, ölünün yakıldığı gün düzenlenen törenin aynısıdır. Gömme işi tamamlandıktan sonra, mezarın önüne taştan yapılmış Balballar konur. Balbalların sayısı, ölünün hayatta iken öldürdüğü insan sayısına göre belirlenirdi. (Öldürülen her bir kişi için bir balbal konurdu. Dolayısı ile balbal sayısı bazen 100'leri, hatta 1000'leri bulurdu.) Kurban töreninde kesilen atın başı, bir balbalın üzerine asılırdı. Balballar üzerine ölünün resmi ve hayatta iken geçirdiği savaşları sembolize eden

şekiller çizilerdi.⁶ Bununla ilgili Göktürk Kitabelerinde kayıtlar mevcuttur. Bilge Kağan Kitabesindeki kayıt şöyledir: “Kuzeyde Baz Kağan.... düşman imiş; Kırgızlar hep beni düşman olarak görürlermiş. Bütün bunlara karşı babam Gu Dulu Kağan çarpışmış, kırkyedi defa savaşmış Gök Tanrı dilediği için babam bütün bu ülkelere sahip olmuş, onların kağanlarının esir etmiş.... Onların hepsine diz çöktürmüş, böylece büyük bir ülke ve kudrete sahip olmuş....Babam Birinci Kırgız Kağanını öldürerek başını Balbal olarak dikmiş”⁷ Bir diğer kayıt: “Amcam Bilge Kağan öldükten sonra (Kitabelerin yazarı Yollug Tegin’dir) Kırgız Kağanının başını Bilge Kağan’ın mezarına balbal olarak dikmiş. 634 yılında Jie Li Kağan öldükten sonra, Çin imparatoru Tai Zong, kağanın kendi milletinin geleneklerine göre cesedinin yakılmasını ve Ba Irmağı’nın⁸ üzerinde bulunan köprünün doğusuna bırakılmasını emretmiştir.⁹ Kültigin Kağan öldükten sonra (Bilge Kağan’ın kardeşi) adına kitabe yazılmış ve üzerine resmi kazınmıştır. Anıtın dört tarafına da kağanın savaş manzarası resmedilmiştir.¹⁰ Bundan başka Sui Shu’daki Batı Göktürkler bölümü, onların gelenekleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Buradaki kayıtlara göre, Göktürkler her yılın Mayıs ve Ağustos aylarında bir araya gelerek ilahlara kurbanlar sunarlar ve her yıl önemli bir devlet görevlisini öldürerek, ölmüş atalarının bulunduğu mağaraya kurban olarak sunarlardı.

Xin Tang Shu’nun¹¹ Tai Zong’un oğulları ile ilgili bölümünde bulunan kayıt şöyledir: “Chang Shanwang¹² Cheng Qian, çok iyi Türkçe bilir ve Türk elbiseleri giyer. Birlikte çalışacağı insanları Türklere benzeyenler arasından seçer ve onlara koyun derisinden yapılmış elbiseler giymeyi, saçlarını onlar gibi ayırmayı, beş kişiden meydana gelen aile kurmayı ve keçe çadır kurup onlara nasıl kullanılacağını öğretir. Çadırların önünde kurt başlı bayrak dalgalanır. (Göktürklerin ataları kurdu totem olarak tanırlandı.) Askerlerini çeşitli rütbelere ayırır, her birliğin kendi flaması vardır. Kağanlar yay şeklinde inşa edilmiş büyük çadır evlerde otururlar. Bol miktarda koyun etinin yendiği ziyafetlerde herkes kendi kullandığı bıçağı ile etini kesip yer.” Cheng Qian Kağan ölmüş gibi hareket ederek çevresindekilere yüksek sesle ağlamalarını, yüzlerini bıçakla çizmelerini ve ata binerek çadırın etrafında dolanıp yas tutmalarının emrederdi”. Bu kayıt, her ne kadar Chang Qian’in kendini beğenmiş gibi bir tarzda tasvir etse de, onun bu özellikleri, döneminin Göktürk geleneğini yansıması açısından çok önemlidir. Türk gelenekleri içinde bıçak ile yüz çizme adeti mutlaka yaygın olmalı ki, bu gelenek sadece ölü gömme törenlerinde değil,

⁶ Zhou Shu ve Sui Shu ”nun Göktürkler Bölümü.

⁷ Bu kaynak ile ilgili Xin Tang Shu ve Jiu Tang Shu gibi hanedan kayıtlarında bilgiler vardır.

⁸ Çin’in şimdiki Shaanxi eyaleti sınırları içinde kalmaktadır.

⁹ Tong Dian, bölüm 197.

¹⁰ Jiu Tang Shu . Göktürkler Bölümü 1.

¹¹ Kuzey Song döneminde tarihçi Ou Yangxiu yazmıştır. 25 bölümden oluşan bu kitap Tang devrinin olaylarını anlatır.

¹² Chang Shan, Tang devrinde kurulmuş küçük bir devlettir. Şimdiki Hebei eyaletinin Zhengdian şehri civarındadır. “Chang Shan Wang”, “Chang Shan Hükümdarı” anlamındadır.

insanları yolculuklarına uğurlama törenleri için de geçerliydi. Örneğin Xin Tang Shu'da bulunan Çinli devlet adamı Guo Yuanzhen'in¹³ biyografisindeki kayıt şöyledir: "Guo Yuanzhen, 705-706 yıllarında Anxi¹⁴ Genel Valisi iken Çin hükümdarı tarafından "Tai Pu Qing"¹⁵ olarak tayin edildi. Anxi'den ayrıldığında, bazı Türkler mensupları yüzlerini bıçakla çizerek ağlamışlar ve eski valilerini uğurlamışlardır". Türkler bu geleneği bir konu ile ilgili davacı olduklarında da (şikayetçi olduklarında) uygularlardı. Buna bir örnek verecek olursak: Xin Tang Shu'daki Lai Chun'un¹⁶ biyografisindeki kayda göre Göktürk lideri (Kaynakta yanlış olarak "Tibet" şeklinde geçmektedir.)Lai Chun Aşına Jue Siluo'nun yanında çok iyi rakesdip şarkı söyleyen rakkase kızların bulunduğunu duymuş ve çeşitli entrikalarla onları elde etmeyi planlamıştı. Bunu üzerine 10'dan fazla kabile başkanı kendisinden davacı olduklarını göstermek için kulaklarını kesmişler ve böylece sorun çözülmüştür. Daha sonra bu gelenek Çin'in iç bölgelerine de yayılmıştır. Bazı Çinliler herhangi bir isteğini anlatmak için bu geleneğe baş vurmuşlardır." 775 yılında An Lushan'ın¹⁷ emrinde eski bir general olan Tian Chengsi, Xiang, Wei, Ming ve Ci'dan oluşan dört eyaleti birleştirip kendi idaresi altına almak istemiş, emrindeki generallere gizlice Çin sarayında "Zhong Shu"¹⁸ olarak görev yapan Sun Zhigu'nun yanına gitmelerini emretmiş, bunun üzerine, adigeçen generaller kulaklarını kesip yüzlerini çizmişler ve Cheng Si'ya "Shuai"¹⁹ rütbesinin verilmesini istemişlerdir. Bir diğer örnek de Sui Shu'nun Göktürkler bölümünde bulunmaktadır. Göktürkler erkekleri kumar oynamayı severler, kadınları ise tüyden yapılmış bir oyun aracı ile oynamaktan hoşlanırlar ve sarhoş oluncaya kadar kırmızı içerler ve karşılıklı şarkı söylerlerdi. Ayrıca Göktürkler savaşta ölmeyi şeref sayıp, hasta yatağında ölmekten utanç duyarlardı. Bu düşünce tarzı Hunlarda da hemen hemen aynı idi. 599 yılında Du lan Kağan Çin sınırlarına saldırmış,, kardeşi Du Sulu ise ağabeyinin seferine katılmayıp karısını terketmiş ve Tu Li ile birlikte Çin'e gitmiştir. Sui imparatoru Wen Di²⁰, kendisine karşı böylesine sadıkane bir hareketi övmüş ve kumar oynaması için Du Sulu'ya değerli mücevherler vermiştir. İmparatorun hediye vermekteki bir diğer amacı ise, Du Sulu'yu karısından ayrıldığı için teselli etmektir²¹. Türk kağanlarının tahta çıkma

¹³ Guo Yuanzhen ile ilgili *Xin Tang Shu*'da geniş bilgi bulunmaktadır. (Ç.N.)

¹⁴ 710 yılında Doğu Türkistan'da kurulan tarihi öneme sahip Çin'e bağlı Genel Valilik idi. (Ç.N.)

¹⁵ Tai Puqing, Çin'de devlet tarafından büyük bir tören düzenlendiği ya da imparator saraydan çıktığı zaman, onun arabasını kullanmakla görevli olanların taşıdığı ünvanıdır. (Ç.N.)

¹⁶ Tang devrinde yaşamış (651-697) bir devlet adamıdır. Çin imparatoriçesi Wu Zetian'e istihbarat haberleri getirdiği için, onun güvenini kazanmış ve kendisine "Shu Yüshu" rütbesini vermiştir (Ç.N.).

¹⁷ Tang devrinde yaşamış ve çeşitli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. 757 yılında ölen An Lushan'ın annesi Türk idi (Ç.N.).

¹⁸ Çin Sarayı tarafından elçilik görevlerini yürütenlere bu isim verilirdi (Ç.N.).

¹⁹ Generalden daha yüksek olan bir rütbedir (Ç.N.).

²⁰ Sui Hanedanını kuran hükümdardır. 581-618 yılları arasında tahta kalmıştır (Ç.N.).

²¹ *Sui Shu*, Göktürkler Bölümü.

törelere ile ilgili olarak Sui Shu'nun Göktürkler kısmında az da olsa kayıt bulunmaktadır. 587 yılında Sha Benjüe ölünce, vasiyeti üzerine yerine kardeşi Yabgu Chu Luo geçmiştir. Bunun üzerine Chu Luo, ağabeyinin oğlu Yong Yülü'ye şöyle demiştir: "Biz Göktürklerde Mu Gan Kağan'dan²² beri ağabeyin yerine kardeş tahta çıkar. Bu atalarımızın töresine uygun değildir. Çünkü sıradan bir insan asil tabakaya mensup birinin yerini alırsa iki farklı mevkiye sahip insanlar arasında saygı ve itibar kalmaz. Bu yüzden tahtın senin çıkman gerekir. Ben seni kağan olarak kabul etmeye hazırım". Yong Yülü bu öneriyi bir çok kez geri çevirmiş ve sonuçta Chu Luo "Yabgu Kağan" ünvanı ile tahta çıkmıştır. Yong Yülü ise "Yabgu" olmuştur. Bu kayda göre Göktürklerin devlet kurmalarından itibaren kağanların tahta çıkma törelere "Babadan Sonra Oğul" şeklinde görülmektedir. Fakat Mu Gan Kağan'dan itibaren, ağabey öldükten sonra kardeşin tahta çıkma geleneği başlamıştır. Diğer taraftan tarihî gerçeklere göre sözkonusu uygulama tam olarak bu şekilde gerçekleşmemiştir. Yapılan araştırmalara göre Göktürklerin ilk kağanı İli Kağan²³ (Ashu Na Tümen) öldükten sonra oğlu Ke Luo; Ke Luo'dan sonra kardeşi Erkin (Mu Gan Kağan); Erkin'den sonra ise kardeşi Tuo Bo Kağan tahta geçmiştir. Tuo Bo'dan sonra oğlu Sha Bolüe onun yerini almış, Sha Bolüe'den sonra ise, vasiyeti gereği yerini kardeşi Chu Luo almıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki, Göktürk kağanlarının tahta çıkma törelere "Babadan Sonra Oğul" ve "Ağabeyden Sonra Kardeş" olmak üzere iki tür uygulama görülmüştür. Kağanların tahta çıkış törenleriyle ilgili olarak Zhou Shu'daki²⁴ Göktürkler bölümünde oldukça ayrıntılı kayıt bulmak mümkündür. "Kağan tahta çıktığı ilk günlerde, devletin ileri gelen yöneticileri, yeni kağanın çadırına gelirler ve onu kecenin üzerine çıkarıp havaya kaldırırılar. Bu şekilde dokuz kez dolanırlar. Her seferinde ona ibadet eder gibi saygı gösterirler. Daha sonra kağanı bir ata bindirip ipekli kumaşla boğazını sıkmaya başlarlar. Bu arada kağanlarının yeteneklerinin hiç bir zaman sona ermemesi dilekte bulunurlar ve onu serbest bıraktıktan sonra sorarlar: "Sen kaç yıl kağanlık yapabilirsin?" Çok zor ve sıkıntılı bir psikolojik durumda bulunan kağan tahta bulunacağı süreyi kesin olarak belirleyemez, o anda söylediği her hangi bir rakam dikkate alınır ve böylece ne kadar süre tahta kalacağı belirlenmiş olur.

II. DİN

Göktürkler Şamanizm, Ateşperestlik, Nestoryanizm ve Budizm gibi dinlere inanmışlardır. Şamanizm, İkel Klan Toplumundan gelen bir ilkel dönem dinidir. Türkler tarih sahnesinde görüldükten sonra, her ne kadar Sosyal Tabaka Toplumu (Kölelik Sistemi

²² Bumin Kağan'ın oğludur (553-572) (Ç.N.).

²³ 552-553 yılları arasında tahta kalmıştır (Ç.N.).

²⁴ Linghe Defen (583-666) tarafından yazılan *Zhou Shu*, Zhou dönemi (Kuzey Zhou dönemi: 557-581) olaylarını anlatır. Toplam 50 bölümdür (Ç.N.).

Toplumu) dönemine geçmiş olsalar da, Klanlık Sistemi döneminden kalan uygulama ve alışkanlıkları nesilden nesile aktararak devam etmiş, bu nedenle Şamanistik inançlar toplumda oldukça yaygınlık kazanmıştır. Şamanizm inancı, evreni üç kısma ayırmaktadır: a) Cennet: Burası dünyanın üst tarafında yer alır ve bütün ilahlar burada kalmaktadır. b) Yeryüzü: Dünyanın orta katıdır ve insanlık orada bulunmaktadır. c) Üçüncü kat ise Cehennem olup yeryüzünün alt tabakasını teşkil eder. Kötü ruhların hepsi oradadır. İnsanlarla ilahlar arasındaki ilişkinin kurulmasından ve kötü ruhların ortadan kaldırılmasından Şamanlar sorumludur. (Kadın Şamanlara “Wu Da You” adı verilir.) Şamanlar adil, neşe ile ve çılınca durmaksızın danseden insanlardır. Şamanlar insanları tedavi edip kötü ruhları kovarken yüksek sesle büyü yaparlar. Diğer taraftan neşe ile dans ederek maddi bakımdan ruhları temsil ettiklerine de inanırlar.

Batı dillerinde yazılmış tarih kaynaklarının bildirdiğine göre, VI. yüzyılın ortalarında İstemi Kağan²⁵ tahta çıktığı sıralarda Doğu Roma’dan Batı Göktürklerle elçi olarak gönderilen Zemarkhos, Orta Asya’dan geçerken Soğdiana topraklarına ulaştığında (Kağanın otağına kadar varmamıştır.) Türkler kötü ruhları kovmak ve şanssızlıklara ve felaketlere engel olmak için dini törenleriyle meşgul idiler. Orada bulunan topluluk Zemarkhos’un etrafını çevirmiş ve onu da aralarına almışlardır. Ayin yapanların bazıları da davul çalıyorlardı. Bir kısmı da ellerinde kuvvetli ateşler ve tütsülerle daire çizip dönerlerken kendinden geçmiş bir manzara oluşturuyorlardı. Büyü yapma işi sona erdikten sonra Göktürkler, Zemarkhos’un da iki ateş arasından geçmesini istemişlerdi. İki ateş arasından geçilince Türkler kötü ruhlardan tamamen arındıklarına inanırlardı. Kötü ruhları kovma töreni bittikten sonra Zemarkhos ve beraberindekiler yollarına devam etmek için Türk ülkesinden ayrılmışlardır.²⁶ Bu kayıt Göktürklerin Şamanizm inancını bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.

Göktürklerin Şamanizm dinine mensup olduklarının diğer kanıtları da şunlardır: Güneşe verdikleri önem; Ataları için kurban kesmeleri, onları kutsal olarak kabul etmeleri ve Yer ve Gök Tanrılarına tapmaları. Çin tarih kitabı Zhou Shu’da ki Göktürkler bölümünde konu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır: “Kağanın çadırının kapısı doğuya doğru açılır. Kağan çadırını terketmeden önce güneşi selamlar. Kağan her yıl devletin ileri gelenlerini toplayarak, mağarada ataları için kurban kesme törenleri düzenler. Diğer taraftan her yılın Mayıs ayının onuncu günü halkını ırmak kenarına toplar ve Gök Tanrı’ya kurbanlar sunar. Du Jin²⁷ Dağı’nın 500 li²⁸ batısında üzerinde bitki ya da ağaç bulunmayan yüksek bir dağ vardır. “Bo Dengning” adı verilen bu dağ Çin’de yer tanrısı olarak bilinirdi. Göktürkler

²⁵ Batı Göktürk kağanıdır. Tumen Kağan’ın kardeşidir (Ç.N.).

²⁶ Zhang Xinglang, *Çin-Batı İlişkileri Tarihi Belgeleri*, Zhonghua Kitabevi, Pekin, 1997, cilt 1v, s. 285-286.

²⁷ Bu dağ Orhun Nehri’nin yukarı mecrasındaki Kang Ai Dağı’nın kuzeydoğusunda bulunan dağa verilen isimdir. Tumen Kağanlığı’nı kurduğunda otağı orada bulunuyordu.

²⁸ Çin uzaklık sisteminde 1 li 0.5 km’ye eşittir (Ç.N.).

Gök'e taparlar ve ona saygı gösterirlerdi. Bu konu Bilge Kağan Anıtında da dile getirilmiştir: "Tanrıya benzer, Tanrıda olmuş Türk Bilge Kağan. Tanrı irade ettiği için, Kut'un olduğu için kağan oldum". Göktürk Devletini yeniden kuran Kutluk Kağan için şunları söylemektedir: "Gök Tanrı güç bağışladığı için babam (Kutluk Kağan) Kağan'ın ordusu kurda, düşmanımız ise koyuna benzermiş". Bu örneklerin hepsi İlkel Dönem dinleriyle hemen hemen aynıdır.

İyi ya da kötü şansla ilgili kehanette bulunmak da Şamanizm inancının bir özelliğidir. 620 yılında Chu Luo Kağan, Bing Zhou'ya²⁹ saldırarak ele geçirmiş ve Yang Chengdao'yu buraya yerleştirmiş, etrafındaki insanlar şansının kötüye gidebileceğini söyleyerek onu uyarışlardır. Chu Luo Kağan ise bunun üzerine şunları söylemiştir: "Atalarım daha önce ülkelerini kaybettiler, daha sonra ise varlıklarını Sui devletinin ayakta kalması sayesinde sürdürebildiler. Benim bu durumu unutmam çok kötü. Şamsının iyi olmadığını ilahlar da biliyor. Bu sorunu ben kendim çözeceğim".³⁰ Kağan her ne kadar inandığı fal sonucunu alamadı ise de, sonunda sorunu çözmek ve ikna olmak için fal sorularını sormuştur. Muhtemelen, Göktürkler arasında fala (kehanete) inanan insanların sayısı çok olmakla kalmamış, aynı zamanda yönetici tabakasına mensup olanlar arasında da kehanetten anlayanlar olmuştur. Örneğin Aşina Sı Mo bunlardan birisidir. Bu nedenle tarih kitapları Sı Mo'nun fala bakmaktan ve kendisine bununla ilgili sorular sorulmasından hoşlandığını yazmaktadırlar.³¹

Ateşperestlik dininin menşei Eski İran ve Orta Asya'ya dayanmaktadır. Yaklaşık M.Ö.VII.-M.Ö.VI. yüzyıllarda Zerdüş tarafından ortaya atılıp yayıldığı için bu inanç sistemine "Zerdüşlük Dini" adı da verilir. Bu dinin akideleri Eski İran'da "Avesta" adlı eserde bulunmaktadır. Sözkonusu inanca göre kainatta iyi ile kötülük, aydınlık ile karanlık gibi zıt güçler birbirleriyle mücadele halindedirler. Ateş ile iyi, aydınlığın canlı timsali olduğundan kutsal olarak kabul edilir ve ona saygı gösterilir. Bu dinin en önemli ayinlerinin odak noktasını ateş oluşturur. Ateşperestlik, M.Ö.VI.yüzyıldan itibaren bir dönem boyunca İran'ın devlet dini haline gelmiş (bu nedenle bu dine Ateşperestlik adı verilir.), M.S. 518 yılı civarında bu din Çin'e girmiştir. 631 yılında Çin'in o dönemdeki başkenti Chang An'da³² "İran Tapınağı" adında bir mabet inşa edilmiştir.

Göktürklerin Ateşperestlik dinine ne zaman inanmaya başladıkları kesin olarak bilinmemektedir. Ünlü Çinli Budist Keşiş Hui Li tarafından kaleme alınan "Da Tang Si En San Zang Fa Shu Zhuan" adlı kitabın ikinci

²⁹ Çin'in Shaanxi eyaletinin kuzey kesiminde bulunuyordu. Şimdiki Taiyuan şehrinin olduğu yerdir (Ç.N.).

³⁰ *Xin Tang Shu*, Göktürkler Bölümü, 1

³¹ a.g.e. Göktürkler Bölümü I.

³² Shaanxi eyaletinin şimdiki başkenti Xi'an'ın bulunduğu yerde idi (Ç.N.).

bölümünde, yine ünlü bir diğer keşiş ve seyyah Xuan Zang'ın³³ Orta Asya'da Göktürklerin ateşe saygı gösterdiklerini, ağacın ateş unsuru olması sebebiyle ona saygı alameti olarak üzerine oturmayıp, oturacakları zaman yere bir keçe serdiklerini gördüğünü kaydettiğini yazmaktadır. Tang döneminde Duan Shucheng tarafından yazılan "Xiyang Zazu" adlı eserin dördüncü bölümünde de bu konu ile ilgili kayıt vardır "Göktürklerin Ateş ilahları vardır. Tapınakları yoktur. Keçeden çeşitli şekillerde parçalar kesip deriden yapılmış bir torbaya koyarlar ve bunu bir direğe asarlar. Direğin kumıldayan yerlerine reçine sürerler. Bu torbaya yılın her mevsimi boyunca dua ederler. Bundan başka, Xuan Zang Semerkant'ta bulunurken, hükümdar ve halkın Budizme inanmayıp, ateşe saygı gösterdiklerini ve ona tapıklarını görmüştür. Türklerin iki tane mabetleri olmasına rağmen rahipleri yoktu. Başka yerlerden gelip bu mabetlerde konaklayan rahipleri Semerkant halkı ateşle kovalayarak kendi mabetlerinde kalmalarına izin vermezlerdi. Şimdiği Semerkant civarında bulunan Kang ülkesi, Sui Hanedanı döneminde hükümdar Qu Muzhu, Batı Göktürklerden bir kızla evlenmiş, bu yüzden onlara tabi olmuştu.³⁴ Semerkant halkının Ateşperestlik dinine inanmalarının sebebi, Göktürklerin bu din ili olan ilgilerinden kaynaklanmaktadır.

Nestoryanizm, Hıristiyanlığın bir koludur. Nestorius'un (384-440) görüşlerinin bir kısım Hıristiyanın kabul etmesiyle "Nestorius Mezhebi" adı verilmiştir. Nestorius aslında İstanbul'da Baş Piskopos idi. Meryem'in, Tanrı'nın annesi olduğu geleneksel inancını kabul etmediği için, Doğu Roma imparatoru tarafından dinden afaroz edilerek kendisine askeri bir rütbe verilmiştir. Müritleri Pers İmparatorluğu'na kaçarak onların desteğini kazanmışlardır. Nestoryanlar, V. yüzyılın son yıllarında kendi bağımsız dinlerini kurmuşlardır. Bu din Tang devrinde Çin'de de yayılmış, bu vesile ile "Nestoryanizmin Büyük Çin'de Yayılışının Övgüsü" adlı bir abide de diktirilmiştir³⁵.

Fransız bilimadamı Edward Chavannes tarafından yazılan "Batı Göktürk Tarihi Belgeleri"³⁶ adlı eserin 219. sayfasında Batı dillerinde yayınlanan eserler de kullanılmıştır. Bu malzemelere göre, Nestoryanizm, 561 yılında şimdiki Kazakistan'ın güneydoğu bölgesindeki Kang ülkesinde yaşayan Türkler arasında yayılmıştır. Bir rivayete göre 591 yılında Doğu Roma imparatoru, Pers hükümdarı Ka Sa'nın, Bahram'a saldırması için askeri destek göndermiştir. Bunun üzerine Bahram'ın emrinde bulunan bir kısım Türk asıllı asker isyan etmiştir. Bu askerlerin bazılarının alında haç işareti bulunuyordu. Pers

³³ Xuan Zang Budizm ile ilgili kutsal metinleri elde etmek üzere 629 yılında Chang An'dan Hindistan'a gitmiş, Orta Asya'dan geçerken Göktürk ülkesine de uğramış ve seyahat notlarında Türk tarihi açısından son derece önemli olan bilgiler vermiştir. 645 yılında Çin'e dönen seyyahın yazdığı seyahatname *Da Tang Xiyi Ji* adını taşımaktadır (Ç.N.).

³⁴ *Xin Tang Shu*, Batı Bölgeleri Bölümü, Kang Ülkesi ile ilgili kısım.

³⁵ Bu ant 1625 yılında ortaya çıkarılmış olup, Xi'An'daki Beilin Müzesinde sergilenmektedir.

³⁶ Bu eser Feng Chengjun tarafından Çinceye tercüme edilmiş ve 1958 yılında Çin'de yayınlanmıştır (Ç.N.).

hükümdarı Ka Sa isyan eden asi Türkleri fillerle ezmiş, ancak alında haç işareti bulunan askerleri Doğu Roma'ya göndermiştir. Hükümdar bu esirlere alınlarında bulunan haç işaretinin sebebini sormuştur. Askerlerin verdiği cevaba göre, eskiden Doğu Soğd ülkesinde bulaşıcı hastalıklar başgösterdiği zaman, Hıristiyan din adamları hastalığın yayılmasını önlemek için onların alınına haç işareti yaparlarmış. Chavannes ise bu konuda şunları yazmaktadır: “Bu esere göre, Nesturilik 591 yılından 30 yıl önce Kangjü'deki³⁷ Türkler arasında yayılmıştı. Bu yüzden alınlarında haç işareti olan Türk askerleri, daha çocuk yaşlarında bu işareti taşımaya başlarmış. Nitekim Türkler arasında Hıristiyanlar da bulunduğu için, 653 yılında, yukarıda sözü edilen abidedeki A Luoben, Nestoryanizm dinini Çin'e getirmiştir” şeklindeki kaydı doğru olarak kabun etmekte bir sakınca yoktur.

Budizm, M.Ö.VI.-M.Ö.V.

yüzyıllar arasında Eski Hint yarımadasında bulunan Jiabi Luowei³⁸ ülkesinin hükümdarının oğlu Sakyamuni tarafından kurulmuştur. Bu dinin inancına göre, insanlar her ne kadar eşit ise de, isteyen herkes Buda olabilir. Fakat yaşayanların acı çekmeleri kaçınılmazdır. Acılardan kurtulmanın tek çaresi ölümdür. M.Ö. III. yüzyılda Asoka'nın itikadı ve bunun benimsemesinden dolayı, Budizm giderek Orta Hindistan'dan güney ve batı bölgelerine doğru yayılmıştır. Güneyden Xi Lan (Sri Lanka) ve Birmanya gibi ülkelere girmiş ve genel olarak “Güneyden Yayılan Budizm” ya da “Hinayana Budizmi” adı verilmiştir. Budizm, Kuzeyden Çin'e girdikten sonra, Kore ve Japonya gibi ülkelere yayıldığında ise genel olarak “Kuzeyden Yayılan Budizm” ya da “Mahayana Budizmi” adı verilmiştir. Budizmin Çin'e ilk olarak girişi M.Ö. 2 yılında Çin sarayında sekreter olarak çalışan Jing Fu, Yüe Çi hükümdarı Yü Cun'un Sanskriçe yazılmış olan “Fu Tujing” adlı kutsal metinler ile ilgili anlattıklarını Çince olarak kaleme almıştır.

Türklerin Budizm inancını ilk olarak kabul etmelerine gelince; Sui Shu'nun “Göktürk Kayıtları” bölümündeki kayda göre bu tarihi olay To Ba Kağan (572-581) döneminde gerçekleşmiştir. Adıgeçen kaynaktaki bilgi şöyledir: “Qi döneminde (479-502) Hui Lin adında bir keşiş vardı. Bu keşiş Qi'ler tarafından Türklerin bulunduğu bölgeye kaçırılmıştı. Rahip, To Ba Kağan'a : “Qi ülkesinin zengin ve kuvvetli olmasının sebebi, onların Budizm inancında olmasındandır” diyerek her sonucun arkasında mutlaka bir sebebin yattığına işaret etmiştir. Türk kağanı da bunun üzerine Qi ülkesine bir elçi göndererek Jingming, Niepan, Huayan ve Shu Songlü gibi Budist metinlerinin getirilmesini istemiştir. To Ba Kağan'ın kendisi de Budizm dinine girerek, Budist tapınağına gitmiş ve kulenin etrafında dolaşmıştır. Kağan, bu dini o kadar benimsemiştir ki, “Keşke Qi ülkesinde doğsaydım” bile demiştir.

³⁷ Batı Türkistan'da kurulmuş küçük şehir devletidir. Özbekistan'ın Semerkant şehrinin olduğu yerde idi. VIII. Yüzyılın ortalarında Orta Asya Arap istilası döneminde ortadan kaldırılmıştır (Ç.N.).

³⁸ Nepal sınırları içinde kalmaktadır (Ç.N.).

Bei Qi Shu³⁹ adlı tarih kitabının “Jüe Lu Qiang Kabilesi Kayıtları bölümünde yer alan bilgilere göre bu dönemde yaşayan Liu Shuqing....komşu ülkelerin dillerini biliyordu. Bu dönemde onun gibi başka bir insan daha yoktu. Kuzey Qi imparatorunun emrinde çalışan Shi Qing, “Nie Panjing” adlı Budist metnini Çince’den Göktürkçeye çevirerek kağana sunmuştur. Bu olayın meydana geldiği yıllarda (574-567) To Ba Kağan tahtta idi.

Çince

olarak yazılmış “Meşhur Keşişlerin Hayat Hikayeleri” adlı eserin ikinci cildinin üçüncü bölümündeki kayıt şöyledir: “Boluo Poluo Miluo, Tianzhu⁴⁰ ülkesindedir. Kuzey Di’liler⁴¹ çok cesaretli olmalarına rağmen pek medeni değillerdi. Bu yüzden Budizm inancını kabul etmeyi düşünüyordular. Dolayısıyla içlerinde Taoist din adamı ve sıradan insanlar bulunan 10 kişilik bir ekip kuzeye doğru yönelerek Tong Yabgu Kağan’ın kaldığı otağa varmuşlar ve kağanın Budizme karşı sempati duymasını sağlamışlardır. Bu ekibe çok itibar edilmiş olmalı ki, 10 kişiden oluşmalarına rağmen, onlara hergün 20 kişiye yetecek kadar ihtiyaç maddeleri (yiyecek-içecek ve hayvan yemleri dahil) verilmiştir. Sabah akşam demeden daima kendileriyle ilgilenilmiştir. Tong Yabgu Kağan, bu din elçilerine çok önem vererek, kendisi de bu dine inanmaya başlamıştır. (Bu olay 622 yılından önceye aittir.) Tong Yabgu Kağan öldükten sonra Batı Göktürk yönetici tabakasının Budizm inancını terkettikleri, yaptıkları sert tartışmalardan anlaşılmaktadır. (Bu dini tartışmaların içeriği bilinmemektedir.) Onlar daha sonra tekrar Budist inancına dönmüşlerdir. Rahip Xuan Zang, yazdığı “Da Tang Xiyü Ji” adlı eserin birinci bölümünde bu olayı-ayrıntılı olmasa da- anlatmaktadır. Bu seyahatnamedeki konu ilgili kayıt şöyledir: “Son zamanlarda Göktürk Yabgu Kağan’ın oğlu Sı Yabgu Kağan’ın bütün kabilesi ve ordusuna liderlik ederek Budist mabetlere saldırmayı ve içindeki değerli eşyaları yağmalamayı düşünmüş, yola çıktıktan kısa bir süre sonra dinlenmek için mola verilmiş, o gece Sı Yabgu Kağan rüyasında Budizmin ünlü keşişi Pisha Mentian’i görmüştür. Pisha Yabgu’ya şöyle demiştir: “Senin ne gücün var ki Budist mabetlere saldırmaya cesaret ediyorsun?” Bunun arkasından uzun bir mızrağı kağanın göğsüne saplayıp, sırtından çıkarmıştır. Kağan büyük bir şaşkınlık içinde uyanmış ve vicdan azabı duymuştur. Bu olayı hemen etrafındakilere ve askerlerine anlatarak yola devam etmekten vazgeçmiş ve bazı adamlarını, hızla atlarına binerek Budist rahipleri davet etmelerini emretmiş ve onlara bu teşebbüsünden dolayı itarafa bulunarak af dilemiştir. Fakat, kağanın yola devam etme emrinin ulaşmadığı bir kısım asker ilerleyerek Budist mabetlerine ulaşmışlar ve onları yağmalayarak yıkmışlardır. Hui Chao adlı ünlü Budist rahip”Beş Tianzhu Ülkesine Seyahat” adını verdiği seyahat notlarında bu konu ile ilgili şunları kaydetmektedir: “Jiantuo⁴² ülkesinde bulunan hükümdar ve askerler genel olarak

³⁹ Kuzey Hanedanlığı (386-550) tarihini anlatan tarih kitabıdır. Tang devrinde yaşamış olan Li Baiyao (565-648) tarafından yazılmıştır. Toplam 50 bölümden oluşur (Ç.N.).

⁴⁰ Eski Hindistan’ verilen isimdir (Ç.N.).

⁴¹ “Di” sözcüğü, Dinglingler ve Gaoche’ları işaret etmektedir (Ç.N.9).

⁴² Burası şimdi “Gandhara” olarak bilinir (Ç.N.).

Türktür. Yerliler Hu⁴³ kökenlidir. Bunların içinde Brahmanlar⁴⁴ da bulunmaktadır.... Bu hükümdar Türk olmasına rağmen Budizmin kurucusuna, Budist eserlere ve Budist rütbelerine çok değer vererek inanmaktadır. Hükümdar ve kraliçe, prens, liderler ayrı ayrı mabetler inşa ettirmişlerdir. Adıgeçen hükümdar her yıl iki kez her kesimden insanın katıldığı tören düzenlerdi.⁴⁵ Hükümdar günlük hayatta kullandığı eşyalarını, kraliçe ise fil ve atlarını başkalarına sadaka olarak verirdi.... Hükümdarın evlatları da aynı yolu izleyerek, ayrı ayrı mabetler inşa ettirmişler ve fakirlere sadaka olarak yiyecekler dağıtmışlardır.” Aynı eserdeki bir başka kayıt: Buradan batıya doğru Jibin⁴⁶ ülkesine yedi günde varılır. Daha sonra Xiebu⁴⁷ ülkesi gelir.... Burasının yerlileri “Hu” menşelidir ve liderleri Türk olmalarına rağmen inanç açısından Budizmin üç önemli unsuruna gönülden inanmaktadırlar. Çok sayıda mabetleri Budist keşişlerle doludur. Budizmin Mahayana mezhebine mensupturlar. Suo Tarkan adında büyük bir liderleri, hükümdar gibi hareket ederek her sene bir defa tören düzenler, sayısız maktardaki altın ve gümüş eşyaları sadaka olarak dağıttırdı Bundan başka E. Chavannes’ın , daha önce adıgeçen “Batı Göktürk Tarihi Belgeleri” adlı eserinin “Wu Kong’un⁴⁸ Seyahat Notları” kısmında önemli bilgiler bulunmaktadır (176-177. Sayfalar) Wu Kong, 759-764 yılları arasında Jiashu Miluo ve Gandhara⁴⁹ ülkesinde bulunduğu sırada Budizme yakın ilgi duyarak mabetleri ziyaret etmiştir. Buralarada belirli sayıda Göktürk prensleri tarafından yaptırılan mabetler vardı ki bunlar 100 yıl öncesine kadar korunmuş, Göktürk gücünün yadigarları olarak ayakta kalmıştır. Bunlara örnek verecek olursak; Jiashu Miluo’daki Hatun Mabedi Göktürk kağanının karısı tarafından; Ye Li Tegin Mebedi Göktürk prensi tarafından; Gandhara’daki Tegin Sa Mabedi Göktürk prensi tarafından yaptırılmıştır.⁵⁰ Son olarak da “Tong Dian”⁵¹

⁴³ Eski çağlarda Çin’in kuzey ve batı bölgelerinde yaşayan Çinli olmayan milletlere verilen isimdir. “Hu” sözcüğü aynı zamanda “Yabancı” anlamında da kullanılmıştır (Ç.N.).

⁴⁴ Hindistan’daki Kast sisteminde en yüksek sınıfa mensup olanlara verilen isimdir (Ç.N.).

⁴⁵ Tang döneminde “Pancaraparişad” adı verilmektedir (Ç.N.).

⁴⁶ Tang döneminde Afganistan’ın kuzeydoğusunda kurulmuş olan eski bir devlet ismidir. Diğer adı Keşmir’dir (Ç.N.).

⁴⁷ Amu Nehri’nin yukarı mecrasının güneydoğusunda bulunmaktaydı.

⁴⁸ Budist rahip ve seyyahtır. Xianbei kabilesindedir. Hindistan’a gitmek üzere 751 yılında yola çıkmış, Afganistan, Doğu Türkistan, Kuça, Cimsar Uygur devleti, Altay Dağları ve Moğolistan’dan geçip, 790 yılında Çin başkenti Chang An’a dönmüştür.

⁴⁹ Gandhara, eski Hindistan’a verilen isimdir. Bu devletin bulunduğu yer tan olarak Pakistan’ın Peşaver kenti ile Afganistan’ın doğu kesimi idi (Ç.N.).

⁵⁰ Bu kayıt ile yukarıda adıgeçen Hui Chao’nun eserindeki kayıtlar birbirini tutmaktadır.

⁵¹ Çin tarihçisi Du You (735-812) tarafından yazılan ve Tang döneminin tarihi olaylarını anlatan önemli ansiklopedik bir eserdir. 766 yılında yazılmaya başlanıp, 801 yılında bitirilen bu eserde toplam 200 bölüm vardır. Özellikle Türk asıllı kabileler ve Çin’e komşu bölgelerde yaşayan çeşitli millerlerle ilgili değerli bilgiler içermektedir (Ç.N.).

adlı eserin 193. Bölümünde yer alan Yin Du huan'ın⁵² Seyahat Notları kısmındaki kayıt şöyledir: "Suiye⁵³ şehrinde 748 yılında Beiting Genel Valisi olarak görev yapan Wang Zheng, burada bazı şehir kalıntıları görmüştür. Duvarları yıkılmış evlerde dağınık olarak yaşayanlar buraları terkedip gitmişlerdir. Ancak, Jiao He'nin⁵⁴ prensesinin⁵⁵ oturduğu yerde inşa edilen "Du Yün Tapınağı günümüzde hala ayakta". Doğu Göktürkler zamanında da Budizme inananlar vardı. Tarih kayıtlarına göre, 708 yılının Mart ayında Zheng Renyuan. Hebei'de⁵⁶ San Shouxiang şehrini inşa ettirmiştir. Daha önce Su Fang, ordusu ile Göktürkler arasında Sarı Irmak sınır olarak belirlenmişti. Bu nehrin kuzey kıyısında Foyün Tapınağı vardı. Göktürkler Çinlilerin buldukları yere saldırmadan önce, mutlaka tapınakta dini tören düzenleyip şanslarının iyi gitmesi için dua etmeliydiler. Bunu arkasından savaşa hazırlık amacıyla atlarına yem verirler ve orduyu beslemeye başlardı. Kıydan karşı tarafa geçmek için ırmak suyunun buz tutmasını beklerlerdi.⁵⁷ Bu olay Mo Chu Kağan dönimine aittir (694-716). Mo Chu Kağan öldükten sonra, yerine Bilge Kağan geçmiş, fakat yönetici tabakası tarafından benimsenmediği için otoritesini tam olarak kabul ettirememiştir. Bununla ilgili tarih kaydı şöyledir: "Bilge Kağan da şehirler ve mabetler inşa ettirmeyi düşünmüş, fakat veziri Tonyukuk buna şöyle itiraz etmiştir: "Bu olmamalı. Göktürklerin nüfusu Çinlilerin yüzde biri bile değildir. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevkeder, akınlar yaparız. Zayıf isek bozkırlara çekilir, mücadele ederiz. Çin ordusu ne kadar fazla okursa olsun bize zarar veremezler. Çinliler gibi şehirler inşa ettirip oralarda oturursak, eski törelerimizi değiştirmiş oluruz. Eğer bir defa yenilgiye uğrarsak çöküntümüz kaçınılmaz olur. Çinli filozofların da belirttikleri gibi (Lao Zı) fiziki güç kullanmadan zafer elde etmenin yolu bizim yapımıza uygun değildir". Bunun üzerine Bilge Kağan niyetinden vazgeçmiştir".⁵⁸ Yukarıdaki kayıtları özetleyecek olursak; Göktürklerin dini inanışları oldukça karmaşıktır. Klan Toplumundan kalan Şamanizm, Doğu ve Batı Göktürklerde yaygınlaşmasının yanında, Ateşperestlik ve Nesturilik dinleri de Batı Göktürkler tarafından kabul edilmiştir. Bu din özellikle Orta Asya'da dağınık olarak yaşayan Batı Göktürkler tarafından rağbet görmüştür. Doğu Göktürklerin Ateşperestliğe ve Nestoryanizme inandıklarına dair tarih kitaplarında

⁵² *Tong Dian*'in yazarı Du You'nun sülalesine mensup olan Du Huang Çin başbakanı Gao Xianzhi'nun emrinde küçük rütbeli bir subayken, Arapların Orta Asya'yı istulaları üzerine onunla birlikte, Orta Asya'nın diğer devletlerinin yardımını temin etmek üzere 751 yılında seyahate çıkmış, uzun ve maceralı geçen bir seyahatten sonra 762 yılında başkent Chang An'a dönmüştür. Gördüklerini *Seyahat Notları* adlı eserinde toplamıştır. Kitabında yer yer Türklerle ilgili bilgiler de bulunmaktadır (Ç.N.).

⁵³ Suiye, Kırgızistan sınırları içinde bulunan Tokmak'ın bulunduğu yerde idi (Ç.N.).

⁵⁴ Jiaohe bugünkü Doğu Türkistan'daki Turfan şehrinin bulunduğu yerde idi.

⁵⁵ Batı Göktürk kağanı Aşina Xin'in kızıdır.

⁵⁶ Sarı Irmak'ın kuzey kesimidir.

⁵⁷ *Tong Dian*, Bölüm 198, Göktürkler II.

⁵⁸ a.g.e., Bölüm 211.(Tang Xuan Zong, 716 yılı, 10.Ay kaydı)

herhangi bir kayda rastlayamıyoruz. Budizm ise Doğu ve Batı Göktürk yönetici tabakası arasında oldukça önemli ölçüde taraftar bulmuş, üstelik Çin'in iç bölgelerinden Doğu Göktürk Kağanlığı içlerine kadar yayılmıştır. Budizm Batı Göktürlere Tian Zhudan ve Orta Asya ülkelerinden gelmiştir. Fakat Jiaohe prensesinin Suiye'de yaptırdığı mabet ve Batı Göktürkler arasında yayılışının Çin'in iç bölgeleriyle ilgisinin olmadığı, ya da Çin kültüründen etkilenmediği söylenemez.